

Makale türü / Article type: Araştırma /Research

Türkiye’de 2004 ve 2015 Yılları Arasındaki Demokratikleşme Politikasının Siyasi Bir Değerlendirmesi

***

A Political Assessment of the Democratization Policy in Turkey Between 2004 and 2015

İsmail Kurun,
Ankara Üniversitesi, SBE, ismailkurun1@gmail.com

Özet

Türkiye’nin 2000’li yıllarının önemli kamu politikalarından birisi, belki de en önemlisi, Kürtlere ve Alevilere yönelik demokratikleşme politikasıdır. 2004’te gündeme gelen bu politika yaklaşık 10 yıl sürecek bir kamusal tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Siyasetçiler, sivil toplum kuruluşları ve medyanın dâhil olduğu bu tartışma sonucunda yönetimdeki hükümetlerin aldığı kararlarla birlikte bazı politikalar yürürlüğe konulmuştur. Bu makalede, 2004–2015 yılları arası Kürt ve Alevilere yönelik demokratik açılım politikası bir kamu politikası olarak ele alınarak Ş. Aktürk’ün geliştirmiş olduğu etnisite rejimleri tasnifi ışığında, kurumsal analiz modeli ve süreç analizi (işlevsel analiz) modeli perspektifinden değerlendirilmektedir. Makalenin ulaştığı nihaî sonuç, bu kamu politikalarının Türkiye’yi anti-etnik rejimden çok-etnikli rejime geçirecek derecede başarılı olduğu, ancak politikayı başlatan siyasi yönetimin ilk başta amaçladığı düzeyde başarılı olamadığı yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Demokratikleşme, Kamu politikası analizi, Türkiye

Jel Sınıflandırması: Z18

Abstract

A significant public policy in Turkey throughout 2000s is the democratization policy towards the Kurds and Alevis. Initiated in 2004, this policy triggered a prolonged public debate, at the end of which some policies were put into effect. Taking this democratization effort as a public policy, this article assesses it, in light of the classification of the regimes of ethnicity developed by Ş. Aktürk, by employing institutional analysis and process (functional) analysis models. The finding of this article is that this public policy has become successful to the extent that Turkey has been transformed from anti-ethnic regime into multi-ethnic regime, but not to the extent that the government which started this policy has initially aimed.

Key Words: Democratization, Public policy analysis, Turkey

Jel Classification: Z18

GİRİŞ

Makale gönderim tarihi / Received: 23.06.2017, Kabul tarihi / Accepted: 02.10.2017

DOI: 10.22466/acusbd.323569

Türkiye’de 2004 yılında başlayıp 2015’e kadar süren demokratik açılım politikası tipik bir kamu politikası özelliği taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren Kürt ve Alevi kimliklerinden bireyleri vatandaş olarak kabul etse de bu kimlikleri resmî olarak tanımamış ve bu kimliklerin kamusal görünürlüklerine engel olmaya çalışmıştır. Ancak 1990’ların sonu ve 2000’lerin başından itibaren, hızlanan Avrupa Birliği’ne uyum sürecinin etkisiyle, demokratik olmayan bu kimlik politikaları gittikçe sürdürülebilirliğini yitirmiş ve bunun sonucunda 2004 yılından itibaren demokratikleşme yönünde bazı adımlar atılmaya başlanmıştır. TRT’nin 2004’te Boşnakça, Arapça, Kürtçe, Zazaca ve Çerkesçe süreli yayın yapması (TRT’den Önce Boşnakça Yayın, 2004) gibi adımlarla başlayan kimlik politikası 2009 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve içişleri bakanı Beşir Atalay’ın çeşitli ifadeleriyle tartışılmaya başlanmış ve adı “Kürt Açılımı” olarak konulmuştur (Kürt Açılımı Netleşti, 2009). Benzer şekilde “Alevi Açılımı” da başlatılmış ve Alevilerin kimlik sorunlarını dinlemek ve bunlara çözüm bulmak için çalıştaylar düzenlenmiştir. Bunların haricinde Roman, Ermeni ve Rumların kimlik problemlerini çözmeye yönelik de bazı adımlar atılmıştır. Bu makale 2004’te başlayan bu demokratikleşme politikalarından sadece Kürtlere ve Alevilere yönelik yürütülen politikayı değerlendirecektir.

1. KISACA KAMU POLİTİKASI ANALİZİ

Kamu politikası Lowi ve Ginsberg (1996, s. 607) tarafından “ödül ya da ceza olabilecek bir müeyyide tarafından desteklenen resmî olarak açıklanmış bir niyet” olarak tanımlanmıştır. Dye (2013, s. 3)’ün ünlü ve geniş tanımına göre ise kamu politikası, “hükümetlerin yapmayı veya yapmamayı seçtikleri herşey”dir. Bu geniş tanıma bakarak kamu politikalarının kamu yönetimini kamu yönetimi yapan unsurlar oldukları söylenebilir. Politika analizi ise Dunn’a göre (1981, s. 35) “siyasa problemlerini çözmek için siyasî çevrelerde kullanılacak ve siyasalara ilişkin bilgi üretmek ve bu bilgiyi dönüştürmek için çoklu araştırma ve tartışma yöntemleri kullanan uygulamalı bir sosyal bilimler disiplini.”

Çevik (2007, s. 171), kamu politikası oluşturma sürecini “sorunların gündeme gelişi (saptanması, tartışılması), sorunlarla ilgili çözüm planlarının

formüle edilmesi (alternatiflerin ele alınması, en optimal seçeneğe karar verilmesi ve gerekli yasal düzenlemenin yapılması), yapılan program veya planın uygulanması (hizmetlerin sağlanması ve sunulması) ve son olarak geri besleme (değerlendirme, derslerin alınması)” şeklinde dört aşamalı olarak analiz etmektedir. İlk aşama olan sorunların gündeme gelişi aşamasında gelişmiş ülkelerde çoğunlukla en etkili kurum medya olsa da Türkiye’de kamuyu ilgilendiren sorunlar genellikle hükümetlerin kendileri tarafından gündeme getirilmekte ve böylece yukarıdan aşağıya bir kamu politikası oluşturma süreci başlamaktadır. İkinci aşamada Türkiye’de yerel yönetimlere nazaran merkezî yönetimin etkili olduğu bir çözüm formülasyonuna başlanmakta, bu formülasyonda bazı durumlarda çeşitli sivil toplum kuruluşları rol oynamakta ve neticede kanun, tüzük ve yönetmelik değişiklikleri yapılmaktadır. Üçüncü aşamada ise yapılan program veya plan uygulamaya konulmaktadır. Bu aşamadaki en etkili kurum söz konusu kamu politikasını uygulayacak olan bürokrasidir. Son aşamada uygulanan programın geri beslemesi alınır ve politikanın başarısı değerlendirilir (Çevik: 2007, s. 173-174).

2. KULLANILAN MODELLER: KURUMSAL MODEL VE SÜREÇ MODELİ (İŞLEVSEL MODEL)

Makalede kamu politikası analizinde sıklıkla kullanılan beş temel analiz modeli olan (a) grup modeli, (b) kurumsal model, (c) elit (seçkinler) modeli, (d) süreç modeli (işlevsel model), (e) siyasal model (sistem modeli) arasından kurumsal analiz modeli (*institutional analysis model*) ve süreç modeli (işlevsel model) (*process/functional analysis model*) kullanılmıştır (Çevik ve Demirci, 2012, s. 75-82). Kurumsal model ile demokratikleşme politikası sürecinde etkili olan kurumlara ve bu politika sonucunda yapılan mevzuat değişikliklerine, dolayısıyla kurumsal değişikliklere odaklanmak amaçlanmıştır. Türkiye gibi resmî kurumların sivil topluma nazaran daha güçlü olduğu merkezîyetçi ülkelerde kamu politikalarını analiz etmede kurumsal modelin açıklayıcı gücünün daha fazla olacağı varsayılmıştır. Süreç modeli ile ise söz konusu kamu politikası sürecinin nasıl işlediğine odaklanılmıştır. Ancak bu iki modeli kullanarak uygulanan politikayı

değerlendirmeye geçmeden önce söz konusu modelleri kısaca açıklamak gerekir.

Dye'a göre, 20. yüzyılın başından beri kullanılan en klasik model olan kurumsal model veya kurumsalcılık, siyaset bilimi ve kamu yönetiminin merkezî yaklaşımıdır ve temel olarak kamu kurumlarının yapısı ve bu kurumlar arası ilişkiler ile ilgilenir. Kurumsal model, kamu politikasını kurumsal çıktı (*institutional output*) olarak değerlendirir. Bir politika bir hükümet tarafından benimsenip uygulanmaya konulmadıkça bir kamu haline gelemeyeceği için kamu politika analizinde kurumsal model, en çok resmî kurumların uygulamalarına odaklanır (Dye, 1981, s. 17). Hükümet, bakanlıklar, parlamento, belediyeler ve mahkemeler gibi kurumların yapısal ve yasal bakımdan incelenmesine ağırlık verilir (Çevik, 1998, s. 108). Kurumsal modele göre kamu politikaları bu kurumların takındıkları tutumlara göre şekil alır; bireyler bu süreçte kurumların tutumlarına göre duruş belirlerler. Bu modele göre kamu politika yapım sürecinde siyasî partiler, baskı grupları, şirketler ve uluslararası kuruluşlar da rol oynarlar (Çevik ve Demirci, 2012, s. 76-78). Benzer şekilde Anderson'a göre kurumsal model en çok kamu kurumlarının hukukî ve formal yönleriyle ilgilenir. Bu nedenle kamu politikası analizinde kurumsal model, kamu kurumlarının yapısına, yasal yetkilerine, prosedürel kurallara ve işlemlere odaklanır (Anderson, 2003, s. 14).

Süreç modeli ise kamu politikasını bir süreç olarak ele alıp aşamalara ayırarak analiz eder. Bunda amaç, karmaşık bir süreç olan kamu politikası sürecini bileşenlerine ayırarak en anlaşılabilir hale getirmektir. Kamu politikası üzerine Lasswell, Anderson, Hogwood & Gunn, Dye, Hill, Jones, Kraft & Furlong gibi önemli yazarların eserlerinde bu süreç birbirinden farklı şekilde aşamalara ayrılmıştır.¹ Çevik ve Demirci ise bu aşamaları beş başlıkta

---

¹ Kamu politika analizinin ana kaynakları olarak adlandırılacak eserler arasında şunlar sayılabilir: Lasswell, H. D. (1956), *The Decision Process*, College Park, MD: Bureau of Governmental Research; Jones, C. O. (1984), *An Introduction to the Study of Public Policy*, Monterey, CA: Brooks Cole Publishing Company; Anderson, J. E. (2003), *Public Policymaking: An Introduction*, Boston: Houghton; Hogwood, B. H. & Lewis A. Gunn (1984), *Policy Analysis for the Real World*, New York, NJ: Oxford University Press; Dye, T. R. (1981),

toplamışlardır. Bu başlıklar; (1) sorunların tespiti, (2) kamu politikası amaçlarının formüle edilmesi, (3) kamu politikasının meşruiyetini gerçekleştirme, (4) kamu politikasının uygulanması ve (5) kamu politikasının değerlendirilmesidir. Milbert (2010) ise bu aşamaları kendi içinde 11 alt-aşama içerecek şekilde üçe indirmiştir. Bunlar;

1) Sorunun tanımı ve siyasî gündeme alınması

- a. Algılama ve sorunun tanımlanması
- b. Sorunun (toplumdaki ilgililer tarafından) kabullenilmesi
- c. Organizasyon (politikayla ilgili grup ve bireylerin organizasyonu)
- d. Sunum (bilginin karar alıcılara iletilmesi)
- e. Sorunun (bir program dahilinde) siyasî gündeme alınması

2) Kamu politikasının formülasyonu

- a. Kamusal eylem önerilerinin formülasyonu
- b. Önerilerin yasallaştırılma süreci
- c. Bütçeleme (mali kaynakların değerlendirilmesi)

3) Kamu politikasının yürürlüğe konulması

- a. Kamu gücünün uygulanması
- b. Kamusal eylemlerin değerlendirilmesi
- c. Geri besleme (yapılan düzenlemeler ve geri bildirimler)

Süreç modeli perspektifinden söz konusu demokratik açılım politikasını değerlendirirken yukarıdaki aşamaları görmek mümkündür. Bu çalışmada Milbert’in geliştirmiş olduğu 3 ana, 11 alt aşamalı süreç modeli kullanılacaktır. Benzer şekilde, politika yapım sürecinde kamu kurumlarının sivil topluma nazaran çok daha etkin olduğu bir ülke olan Türkiye’de

---

Understanding Public Policy, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall; Hill, M. (1997), *The Policy Process in the Modern State*, London: Prentice Hall; Kraft, M. E. & Scott E. Furlong (2007), *Public Policy*, Washington, DC: CQ Press.

kurumsal model demokratikleşme politikasının oluşumunda oldukça önemlidir. Söz konusu kamu politikasının değerlendirilmesine geçmeden önce son olarak kısaca Aktürk'ün etnisite rejimleri tasnifi incelenecektir.

3. ETNİSİTE REJİMLERİ

Şener Aktürk (2015), dünya çapında çeşitli ülkelerde uygulanan etnisite politikalarını tek-etnili rejim, çok-etnili rejim ve anti-etnik rejim olmak üzere üç başlık altında sınıflandırır. Buna göre tek-etnili rejim, 1999 öncesi Almanya² gibi vatandaşlığa alımları ve ülke vatandaşlarını sadece tek etnik grup altında tanımlayan ülkelerin etnik politika rejimlerini tanımlarken, çok-etnili rejim Amerika Birleşik Devletleri gibi her etnisiteden halkı vatandaş olarak kabul eden ülkeleri tanımlamaktadır. Son olarak ise anti-etnik rejim, 2004 öncesi Türkiye gibi³ çeşitli etnisiteden insanları vatandaşlığa kabul eden ancak sadece tek etnisitenin özelliklerinin kamusal görünürlüğüne ve kurumsallaşmasına izin vererek diğer etnisitelerin kamusal görünürlüğüne ve kurumsallaşmasına izin vermeyen ülkelerin etnisite politikalarını tanımlar.

Bu tasniften sonra Aktürk, bir ülkenin etnisite rejiminin ancak ve ancak üç şartın bir araya gelmesi sonucunda değişebileceğini savlar. Ona göre bu şartlar; bir karşıt-seçkinler grubunun oluşması, etnisite rejiminin değişmesine yönelik yeni bir söylemin gelişmesi ve bu karşıt-seçkinler grubunun hegemonik bir çoğunlukla yönetime gelmesidir.

---

² Almanya'da 1999 yılında kabul edilen yeni vatandaşlık kanunu ile Alman etnisitesinden olmayanların vatandaşlığa alınmaları kolaylaştırılmıştır. Bunun sonucunda uzun süredir Almanya'da yaşamakta olan birçok Türk ve Kürt kökenli birey, Alman vatandaşlığına geçmiştir. Bu nedenle Aktürk, 2009 yılı öncesi Almanyasını tek-etnili rejim olarak adlandırırken, yeni vatandaşlık kanununun kabul yılı olan 2009 yılı sonrası Almanyasını çok-etnili rejim olarak adlandırmaktadır. Daha fazlası için bkz. Aktürk, Ş. (2015), *Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet* (Çev. V. Eke), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

³ Aktürk, 2004 yılında TRT'nin Arapça, Kürtçe, Boşnakça, Zazaca ve Çerkezce dillerinde yayın yapmasından sonra Türkiye'nin anti-etnik rejimden çok-etnili rejime geçmiş olduğunu söylemektedir. Bkz. Aktürk, Ş. (2015), *Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet* (Çev. V. Eke), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aktürk’e göre 1946 yılından itibaren Demokrat Parti’nin kurulması ile beraber bir karşıt-seçkinler grubu oluşmaya başlamış, 1960’tan itibaren erken Cumhuriyetin anti-etnik rejimine meydan okuyan yeni bir söylem ortaya çıkmış ve 2002’de de Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti, AKP) ile birlikte karşıt-seçkinler, etnisite rejimine dair yeni bir söylem eşliğinde hegemonik çoğunlukla iktidara gelmişlerdir. Etnisite rejiminin değişmesinin üç şartının sağlanması ile birlikte 2004 yılında Türk etnik kimliği haricindeki diğer azınlık etnik kimliklerinin de kamusal görünürlüğüne ve devlet teşkilatı içinde resmî olarak ifade bulabilmesine izin verilmiş ve anti-etnik rejim sonlandırılmıştır. Aktürk’e göre, bir karşıt-seçkinler grubu olan Ak Parti politikacıları, Milli Görüş siyasî çizgisinden öğrendikleri “İslamî çok-kültürcülük söylemi” ile meclisteki hegemonik çoğunluklarını kullanarak Türkiye’yi çok-etnili rejime geçirmişlerdir (Aktürk, 2015). Bu tasnifin incelenmesinden sonra artık demokratikleşme politikasının değerlendirilmesine geçilebilir.

4. DEMOKRATİKLEŞME POLİTİKASININ BİR KAMU POLİTİKASI OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Birinci Aşama: Sorunun Tanımı ve Gündeme Alınması

Aktürk’ün etnisite rejimleri sınıflandırması ışığında Türkiye’de resmî kimlik politikalarından dolayı ortaya çıkan kimlik problemlerinin tanımının yapılmasının Türkiye’de İslamî çok-kültürcülük söyleminin oluşmaya başladığı tarih olan 1960’lara kadar geri gittiği söylenebilir. Bu söylemin yanında 2003’ten itibaren Avrupa Birliği’ne uyum sürecinin ilerlemesi Türkiye’de uygulanmakta olan anti-etnik rejimin değişmesinde hızlandırıcı olmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği’nin çökmesi sonrasında dünyaya yayılan liberalleşme ve demokratikleşme dalgasının ve 1980’lerden beri askerî yöntemler kullanılarak çözülemeyen PKK terörünün müzakere yoluyla çözülmesine dair siyasetçiler ve halk arasında ortaya çıkmaya başlayan düşünce de rol oynamıştır.

Bütün bunların sonucunda Milbert’in süreç modeli perspektifinden “sorunun tanımı ve siyasî gündeme alınması” ana aşamasının altındaki “algılama ve problemin tanımlanması” ve “problemin kabullenilmesi” alt

aşamalarına 2000'lerin başında ulaşılmıştı. Bunun üzerine Kasım 2002 genel seçimlerinde, 2002 Genel Seçim Beyannamesi'ne "Toplumumuzda kısır çekişmelere yol açan din, mezhep, cinsiyet, etnik ayrımcılık konusundaki tartışmalı uygulamaların temelinde hak ve özgürlükler konusundaki eksiklikler yatmaktadır." (Ak Parti Seçim Beyannamesi, 2002) ifadelerini koymuş olan AKP, Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı şehirlerde %40'lara yakın oy aldı.⁴ Bunun sonucunda AKP, mevcut problemin en yakından ilgilendirdiği kesim olan Kürt vatandaşlarının yaşadığı illerden birçok milletvekili çıkarmıştı. Bu milletvekilleri ise kamu politikasının gündeme geliş aşamasının en önemli alt aşamalarından olan "organizasyon" ve "sunum (bilginin karar vericilere iletilmesi)" aşamalarında önemli görevler üstlenmişlerdi. Örneğin Kürt kökenli olan, Ak Parti Diyarbakır il başkanlığı yapmış ve Diyarbakır'dan AKP milletvekili seçilmiş olan Abdurrahman Kurt, Çözüm Süreci olarak da adlandırılan Demokratik Açılım Süreci boyunca Ak Parti yönetimine mevcut sorunlar ve belirlenmesi gereken politikalar ile ilgili önemli bilgiler sağladığını ifade etmiştir (AKP Diyarbakır Eski Milletvekili Abdurrahman Kurt ile Söyleşi, 2016).

Bunların sonucunda problem siyasî gündeme alındı. Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu'na bağlı Azınlıklar ve Kültürel Haklar Komisyonu'nun başkanı olan Baskın Oran başkanlığında Kasım 2004'te "Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Raporu" adlı bir rapor yazıldı. Oran bu raporda Türkiye'de çeşitli kimliklerin bulunduğunu söylemekte ve bunların hepsini kapsayacak şekilde "Türkiyelilik" ifadesinin kullanılmasını önermekteydi. Bu öneri neticesinde kamuoyunda kimlik tartışmaları ve dolayısıyla Çözüm Süreci gündemin ilk sırasına oturdu (Oran, 2016). Aynı zamanda bu raporda Milbert'in süreç modelinin ilk aşaması olan "sorunun tanımı ve siyasî gündeme alınması" aşamasının son alt aşamasını görmek de mümkündür. Sonuç olarak Türkiye'de 2004 yılında Kürtlere yönelik demokratikleşme politikası sürecinde Milbert'in modelinin ikinci aşaması olan "kamu politikasının formülasyonu" ana aşamasına geçiş gerçekleşmiştir.

---

⁴ AKP, 2002 genel seçimlerinde Adıyaman'da %41, Şanlıurfa'da %23, Van'da %26 oy almıştı. Daha fazlası için bkz. "<http://secimharitasi.com/haritalar/10-2002-genel-secim-sonuc-haritasi>," 27 Aralık 2016 tarihinde erişildi.

Alevilere yönelik demokratikleşme politikasında ise Kürtlere yönelik demokratikleşmedeki gibi ilk aşamanın tüm alt aşamalarını görmek mümkün değildir. “Alevi Açılımı” da denilen Alevilere yönelik demokratikleşme politikası Reha Çamuroğlu’nun açıkladığı üzere (Aleviler Siyasetin Neresinde? Reha Çamuroğlu ile Söyleşi, 2016), Ocak 2009’da dönemin başbakanı R. Tayyip Erdoğan’ın Muharrem Orucu iftarına katılması (Erdoğan, ‘Muharrem İftarına’ Katılacak, 2009) ile bir anda gündeme gelmiştir. Aslında Türk toplumu içinde, Alevilerin yaşadıkları kimlik problemlerini bilen bir zümre hep olmuştur, ancak Alevilere yönelik demokratikleşme politikasının geniş çapta gündeme gelmesi Kürtlere yönelik demokratikleşme politikasının aksine uzun süreli bir tartışma ile değil, anlık bir hamle ile gerçekleşmiştir. O hamlenin sonrasında Milbert’in süreç modelinin birinci aşaması olan “problemin tanımı ve siyasî gündeme alınması” aşaması hızlı bir şekilde aşılmış ve hemen ikinci aşama olan “kamu politikasının formülasyonu”na geçilmiştir. Bu durum, Türkiye’de kamu politikası yapım sürecinde kamu kurumlarının ne kadar etkin olduklarını ve yukarıdan aşağıya politika yapımının hala geçerli olduğunu göstermekte ve demokratikleşme politikasında kurumsal modelden de yararlanmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Kurumsal model perspektifinden, Alevilere yönelik demokratikleşme politikasını başlatanın net olarak başbakanlık olduğu söylenebilir.

4.2. İkinci Aşama: Kamu Politikasının Formülasyonu

İkinci aşamanın ilk alt aşaması “kamusal eylem önerilerinin formülasyonu”dur. Bu önerilerin izinin en iyi sürülebileceği yer ise dönemin düşünce kuruluşlarının ilgili raporları ve dönemin basın-yayın organlarında çıkan yazı ve demeçlerdir. Kürtlere yönelik demokratikleşme sürecinde hazırlanan rapor ve bildirimler sorunun köklerinin Cumhuriyetin ilk döneminin kısıtlayıcı kimlik politikalarında yattığını belirterek söze başlamakta,⁵ demokratikleşmenin gerekliliğinin sebebi olarak ise bazen Avrupa Birliği

---

⁵ Kürtlerin kimlik problemlerinin kökenlerine dair kapsamlı iki çalışma için bkz. Ergil, D. (2009), *Kürt Raporu: Güvenlik Politikalarından Kimlik Siyasetine*, İstanbul: Timaş; Tan, A. (2013), *Kürt Sorunu: Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik*, İstanbul: Timaş.

üyelik sürecinin veya uluslararası konjonktürün bunu zorunlu kılması, bazen ise Türkiye'nin yakın çevresinde artan etkisi ve bu etkinin daha da artması için bu demokratikleşmenin faydaları gösterilmektedir.⁶ Ardından sorunun çözümü için ileri sürülen en belirgin öneri Kürt kimliğinin devlet nezdinde tanınması olmuştur. Bunun sağlanması için somut olarak atılması gerektiği söylenen adımlar içinde en göze çarpanı Kürtçe'nin kamusal alanda kullanımına izin verilmesidir. Bu öneri kendi içinde pek çok alt öneri barındırmaktadır.

İlk olarak, basılan raporlarda ve düzenlenen çeşitli toplantı ve müzakerelerde anadilde eğitimin önündeki anayasal ve kanunî engellerin kaldırılması ya da ders müfredatlarına seçmeli Kürtçe dersi konulması gerektiği ifade edilmiştir. BİLGESAM (Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi) tarafından 2009 yılında hazırlanan bir raporda ilk önce Kürtçe'nin seçmeli ders olarak müfredatlara konulacağı pilot bölgeler belirlenmesi ve ardından bu pilot bölgelerin genişletilmesi önerilmiştir (Sanberk, 2009, s. 9). Benzer şekilde SDP (Sivil Dayanışma Platformu)'nin düzenlemiş olduğu Kürt meselesine ilişkin çalıştay sonunda hazırlanan öneri niteliğindeki anayasa taslağında, “(1) Kimse eğitim ve öğrenim hakkından mahrum bırakılamaz. (2) Herkes anadilde eğitim ve öğrenim hakkına sahiptir. Bu hak eğitim ve öğrenimin tüm aşamalarını kapsar. (3) Türkçe'den başka dillerde eğitim ve öğretim yapılması ile ilgili esaslar demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olarak bölge meclislerince düzenlenir. Türkçe'den başka anadillerde eğitim yapan kurumlarda resmi dilin öğrenimi zorunludur.” ifadeleri yer almaktadır (Ogan, Yıldırım ve Karataş, 2010, s. 35-37). Aynı şekilde SDE

---

⁶ Demokratik Kürt ve Alevi açılımları sürecinde Türkiye'nin önde gelen hemen her düşünce kuruluşu, ilgili kamu kurumları ya da ilgili uluslararası örgütler bir veya birkaç rapor yayınlamışlardır. Bu raporların çoğunluğu bu çalışmada incelenmiştir. Bu süreçte raporlar yayınlayan düşünce kuruluşlarından öne çıkanlar şunlardır: LDT (Liberal Düşünce Topluluğu), SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı), SDE (Stratejik Düşünce Enstitüsü), BİLGESAM (Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi), SDP (Sivil Dayanışma Platformu), Norveç Helsinki Komitesi (*Norwegian Helsinki Committee*), T.C. Devlet Bakanlığı, Uluslararası Kriz Grubu (*International Crisis Group*), KONDA, T.C. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Reform İzleme Grubu, ECRI (Irkcılığa ve Ayrımcılığa Karşı Avrupa Komisyonu; *European Commission against Racism and Intolerance*).

(Stratejik Düşünce Enstitüsü) tarafından hazırlanan *Kürt Sorunu – Çözüm İçin Öneriler* başlıklı raporda (2011, s. 13-14), anadilde eğitimin evrensel bir insan hakkı olduğu, muteber uluslararası sözleşmelerde ifade bulunduğu belirtilmekte ve bu sebeple Türkiye’nin de anadilde eğitime izin vermesi ve bu hizmeti vatandaşlarına sağlaması önerilmektedir.

Kürtçe’nin kamusal alanda ifade edilebilmesi önerisinin bir başka alt başlığını ise Kürtçe dilinde basın ve yayın serbestiyetinin önündeki engelleri kaldırmak gelmektedir. Sorunun çözümüne yönelik hazırlanan raporlarda özel TV ve radyo kanallarında resmî dil Türkçe dışında farklı dillerde 24 saat yayın yapılabilmesine izin verilmesi, tamamen Kürtçe yayın yapacak TV ve radyo kanallarının kurulmasının önündeki engellerin kaldırılması (Sanberk, 2009, s. 9, 34), Anayasanın 133. maddesine farklı dillerde ve lehçelerde yayın yapılabileceğine dair bir ibare eklenerek Türkçe’den başka dillerde yayın yapmaya anayasal zemin oluşturulması (Ogan, Yıldırım ve Karataş, 2010, s. 42) önerilmiştir. Hazırlanan raporlarda benzer şekilde TBMM’de, resmî belgelerde, mahkeme ve belediye gibi devlet kurumlarında Türkçe’den başka dillerin kullanılabilmesinin serbestleştirilmesi önerilmektedir (International Crisis Group, 2012, s. 30-31). Aynı doğrultuda atılması tavsiye edilen diğer adımlar arasında genellikle erken Cumhuriyet döneminde değiştirilen eski yer isimlerinin iadesi, Siyasî Partiler Kanunu’nun 81. maddesinin değiştirilerek her türlü miting, broşür, levha gibi siyasî propaganda araçlarında Türkçe haricinde diğer dillerin kullanımının serbestleştirilmesi, ülke içinde kurulacak müstakil ve üniversitelere bağlı enstitülerde Kürt Dili ve Edebiyatı bölümlerinin ve benzer çalışma merkezlerinin açılması, cezaevlerinde Türkçe’den başka dillerde görüşme yapılmasının serbestleştirilmesi, Anayasa Mahkemesi tarafından parti kapatılmasının şartlarının zorlaştırılması (Köse, 2011, s. 103), milletvekilleri dokunulmazlıklarının kaldırılma şartlarının artırılması (Ogan, Yıldırım ve Karataş, 2010, s. 36-37), yapılacak geniş kapsamlı bir yerel yönetimler reformu çerçevesinde yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması ve böylece desantralizasyona gidilmesi (SDE, 2011, s. 21), Anayasadaki *Türk* ibaresinin çıkarılarak yerine *Türkiyeli* gibi ibarelerin veya yapılacak yeni anayasada sadece *Türkiyeli* veya *Türkiye vatandaşı* ibarelerine yer verilmesi (Ogan, Yıldırım ve Karataş, 2010, s. 39-

40), Anayasanın 130. maddesindeki YÖK ile ilgili olan üniversitelerde “devletin varlığı ve bağımsızlığı ve bölünmez bütünlüğü aleyhinde” akademik çalışma yapılmasını yasaklayan ifadenin kaldırılıp akademik özgürlüklerin ve ilgili düşünce ve ifade özgürlüğünün genişletilmesi (Ogan, Yıldırım ve Karataş, 2010, s. 40-41) sayılabilir.

Bütün bunların yanında ayrıca doğrudan devletin sisteminin değiştirilmesini ilgilendiren federasyon ve demokratik özerklik tartışması vardır; ancak bu bir kamu politikası önerisinden ziyade geniş çaplı bir siyasî sistem değişikliği tartışması olduğu için bu tartışma çerçevesinde yapılan önerilere burada girilmeyecektir. Kürtlere yönelik demokratikleşme politikasının formülasyonu sürecinde ortaya atılan önerilerden sonra Alevilere yönelik demokratikleşme politikası için sunulan önerilere bakmak gerekir.

Alevilere yönelik demokratikleşme politikası dönemin başbakanı R. Tayyip Erdoğan’ın bir Muharrem iftarına katılması ile birden gündeme gelerek hızla tartışıldıktan sonra yine aynı hızla çeşitli politika önerileri sunulmuştur. İçinde bu önerilerin dile getirildiği rapor, bildiri, makale ve kitapların belirttikleri ilk husus dinî-etnik azınlık olarak görülen Alevilerin problemlerinin esasında bir kimlik sorunu olduğu ve Türkiye’nin tam olarak laik olmamasından kaynaklandığıdır. Söz konusu tartışma ile birlikte erken Cumhuriyet döneminin Dersim Olayı gibi tartışmalı konuları yeniden ele alınmış, Alevilerin yaşadıkları problemler listelenmiş ve bunlara çözümler aranmıştır. Dönemin Devlet Bakanı Faruk Çelik’in Alevi sivil toplum kuruluşu liderleri, sosyal bilimciler, entelektüeller ve gazetecilerle beraber yaptığı çalıştaylar, Alevilerin problemlerinin medya aracılığıyla toplum içerisinde tartışılmasını sağlayarak Alevilere yönelik demokratikleşme politikasında problemin tanımı ile kamu politikasının formülasyonu aşamalarının birlikte gitmesine sebep olmuştur. Söz konusu çalıştaylar sonucunda 200 sayfadan fazla bir nihaî rapor hazırlanarak atılacak muhtemel politika adımları tartışılmıştır. Bu çalıştaylarla eş zamanlı olarak, birçok düşünce kuruluşu ve çeşitli Alevi sivil toplum kuruluşları da kendi raporlarını hazırlayarak politika önerilerini sunmuştur.

Görsel ve yazılı medyada ve basılan rapor ve makalelerde Alevi yönelik demokratikleşme politikası çerçevesinde sunulan önerilerden en belirginini cem

evlerinin statüsünü ve Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)’nin varoluşunu sorunsallaştıran önerilerdir. Bu konudaki görüşler cemevlerine devlet tarafından ibadethane statüsü verilmesinden, DİB’nin lağvedilerek her dinî topluluğun kendi ibadethanesiyle ilgili işlemleri kendisinin belirlemesine varan bir çeşitlilik arz etmektedir. SETA (Siyaset, Toplum ve Ekonomi Araştırmaları Vakfı) tarafından hazırlanan bir raporda cemevlerine ibadethane statüsünün verilmesi ve bununla uyumlu olarak Alevi dedelerine maaş bağlanarak resmî bir sosyal statüye kavuşturulmaları önerilmiştir (Tuğsuz, 2014, s. 1).

Liberal Düşünce Topluluğu (LDT)’nin hazırladığı raporda ise devletin her inanç topluluğuna eşit mesafede durması gerektiği, tam laikliğin ancak bu şekilde sağlanabileceği, bunun sonucunda da DİB’nin lağvı önerilmektedir. Rapor, devletin, din işlerini uhdesine alarak bu alanda tasarrufta bulunmasının laikliğe aykırı olduğunu, bunun “sezaropapizm (devletin dini kontrol ettiği sistem)” anlamına geldiğini söylemekte ve “Her inanç grubunun öngördüğü cemaat, tarikat gibi kurumlar ile cami, kilise, sinagog, tekke, dergah ve cemevi gibi ibadethaneler, o inancın bağlılarınca kurulup işletilecek, bütün âyin ve törenler serbest olacaktır; ibadetler için ihtiyaç duyulan imam, rahip, haham, şeyh, pir ve dede, o inancın bağlılarınca belirlenecek ve ihtiyaç duydukları maddî kaynak yine onlar tarafından karşılanacaktır.” ifadelerine yer vermektedir (Özipek vd., 2014, s. 4). Raporda cem evlerinin statüsü sorununun ise Tekke ve Zaviyeler Kanunu’nun ilga edilmesi ve cem evlerinin hukuken vakıf olmaları ile çözülebileceği önerilmiştir. Buna göre DİB kaldırıldığında her türlü ibadethane vakıf olacak, bu vakıflar ilgili dinin müntesiplerince idare edilecek ve belediyeler tarafından dinî vakıfların su ve elektrik giderlerinin ödenmesinde kolaylıklar sağlanabilecektir. Ayrıca Avrupa ülkelerinde olduğu gibi vatandaşlara opsiyonel “inanç vergisi” uygulaması sunulacak ve bu vergiyi ödeyenler ödedikleri paranın hangi dinin vakıflarına verileceğini belirleme hakkına sahip olacaklardır. Bu sayede aynı zamanda dinî vakıfların giderleri inançsız bireyler tarafından finanse edilmemiş olacaktır. Dahası, aynı düzenleme ile Sünnî tarikatların da dinî vakıflar kurmalarının önü açılacak ve dinî alanda hali hazırda zaten mevcut olan çeşitlilik resmîyette görünürlük kazanacaktır (Özipek vd., 2014, s. 21-23).

Benzer şekilde SDE tarafından hazırlanan raporda cem evlerinin hukukî statüsünün içinde bulunduğu belirsizlikten arındırılmasının gereği ifade edilmiştir (SDE, 2009, s. 77). BİLGESAM tarafından hazırlanan raporda ise “diyanet işlerinin tam bağımsızlaştırılması”nın ve DİB’nin tüm inanç gruplarına eşit davranmasının gerektiği söylenmiştir (Günay ve Türk, 2010, s. 11). Norveç Helsinki Komitesi’nin düzenlediği Alevi raporunda ise T.C. Anayasasının 24. maddesinde korunan ibadet etme hakkının ibadet yeri kurma hakkını da barındırdığı ve bu nedenle cem evlerinin Aleviler tarafından ibadethane statüsünde kurulabilmesi hakkının aslında Anayasada mevcut olduğu belirtilmiştir (Norwegian Helsinki Committee, 2014, s. 4).

Devlet Bakanlığı tarafından düzenlenen Alevi çalıştaylarının sonuncusundan sonra hazırlanan Alevi Çalıştayı Nihai Raporu’nda da cemevlerine hukukî statü verilmesinin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Söz konusu nihai raporda, “Cemevlerine hukuki bir statü kazandırılmalı, bu çerçevede gerekli ihtiyaçlar eşitlik ilkesine uygun bir şekilde devletçe karşılanmalıdır (T.C. Devlet Bakanlığı, 2010, s. 193-194).” ifadesinin geçmesi taleplerin devlet kurumları nezdine bir kamu politikasına dönüşmeden hemen önceki ifadesini göstermesi bakımından özellikle dikkate değerdir. Aynı raporda DİB’nin lağvedilmesinden hiçbir yerde bahsedilmemiş, ancak DİB’in diyanet hizmetlerini toplumdaki tüm Müslüman toplulukları dikkate alacak şekilde vermesi gerektiği belirtilmiştir. Raporda, “Alevilik de Müslümanlığın bir parçasıdır ve Diyanet, tüm Müslümanlara olduğu gibi Alevilere de kendi anlayışı içinde hizmet vermekle yükümlüdür.” ifadeleri hükümetin DİB’nin lağvedilmesi tartışmaları hakkındaki fikrini göstermesi açısından önemlidir (T.C. Devlet Bakanlığı, 2010, s. 116).

Alevilere yönelik demokratikleşme politikası çerçevesinde tartışılan bir diğer önemli husus ise Anayasanın 24. maddesinin 4. fıkrasında zorunlu olduğu belirtilen “din kültürü ve ahlak öğretimi”dir (Gözler, 2015). SETA’nın Alevi Açılımı tartışmaları hakkındaki raporunda, Anayasadaki düzenleme doğrultusunda verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinin kaldırılması veya içeriğinin Alevilerin hoşnut olacağı şekilde düzenlenmesi (Tuğsuz, 2014, s. 1) tavsiye edilirken, LDT’nun hazırladığı raporda ise, DKAB ders kitaplarının içeriğini detaylı bir şekilde incelemekte ve

müfredatın ve konuların ele alış şeklini detaylıca eleştirmektedir. Buna göre DKAB ders kitapları adı konulmadık bir şekilde Hanefî-Maturidî inancına göre hazırlanmış ve Aleviliğe ya hiç yer verilmemiş ya da “Tasavvufî Yorumlar” başlığı altında kısaca değinilmiştir (Özipek vd., 2014, s. 13-14). Raporda aynı zamanda zorunlu din dersinin Türkiye’nin taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)’nin 9. maddesine ve Birleşmiş Milletler Medenî ve Siyasî Haklar Sözleşmesi’nin 19. maddesine aykırı olduğu belirtilmiştir (Özipek vd., 2014, s. 15-16). Yapılması gereken politika önerilerinin listelendiği kısımda raporda, “Din eğitimi ve din dersi sivil toplum tarafından oluşturulacak okullar tarafından verilecek, bu çerçevede zorunlu din dersi kaldırılacaktır; böylece Müslümanların Kuran Kursu veya Medreseleri için ayrı, Rum Ortodoksların Heybeliada Ruhban Okulu için ayrı bir düzenlemeye gerek kalmayacak, bütün inanç grupları kendi din adamlarını yetiştirecek temel eğitim veya yüksek öğretim kurumlarını serbestçe oluşturabileceklerdir.” ifadelerine yer verilmektedir (Özipek vd., 2014, s. 4).

SDE’nin hazırladığı raporda ise zorunlu din dersinin zaten öğretmenler ve öğrenciler tarafından formalite olarak kabul edildiği, başarı değerlendirmesinde neredeyse hiç etkisinin bulunmadığı, bu nedenle bu dersin sanki Alevileri dinen asimile etmek için hazırlandığı izlenimi vermenin yanlış olduğu üzerinde durulmaktadır (SDE, 2009, s. 77). Bazı Alevi vatandaşların bu dersin varlığını ve verilmiş biçimini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)’ne kadar taşımaları sonucunda AİHM, söz konusu dersin Türkiye’nin de taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)’nde bahsi geçen din ve inanç özgürlüğüne aykırı olduğu sonucuna ulaşmış ve Türkiye’den “zaman geçirmeden öğrencilerin zorunlu din ve ahlak kültürü derslerinden muaf tutulmalarını da sağlayacak yeni bir sisteme geçmesini” istemiştir (AİHM’den ‘Zorunlu Din Dersi’ Kararı, 2014). AİHM’in bu kararını ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın 9 Temmuz 1990’da azınlık statüsündeki vatandaşların zorunlu din eğitiminden muaf tutulmalarına dair kararını dayanak gösteren *Alevi Çalıştay Nihai Raporu*, bu derslerin mevcut anayasanın amir hükmü gereği verilmeye devam etmesi durumunda en azından ders müfredatının “Alevilerin inanç ve ritüellerini de kapsayacak şekilde” gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir (T.C. Devlet Bakanlığı, 2010, s. 138-139).

Bunların yanısıra bu süreçte medyada tartışılan diğer hususlar Madımak Otelı'nin yerine bir anıt dikilerek veya otel bir 'utanç müzesi'ne dönüştürülerek Madımak Olayı'nda öldürülen 37 kişinin hatıralarının ölümsüzleştirilmesi, Alevilerin oruç tuttıkları Muharrem ayının 10. gününün resmî tatil ilan edilmesi, Muharrem ayında yapılan cem ibadetlerinden birisinin TRT'den naklen verilmesi, Hacı Bektaşî Veli türbesinin bir Bektaşî dergâhı olarak halka açılması, İstanbul boğazına yapılacak üçüncü köprü'nün adının Yavuz Sultan Selim Köprüsü konulmayarak bu hususun yeniden düşünülmesi ve kamu kurumlarına çalışan olarak girmede Alevilere karşı yapılan ayrımcılıkları denetlemek için bir komisyon kurulmasıdır.⁷

Kurumsal model perspektifinden bakıldığında, demokratikleşme hususunda problemin tanımı ve gündeme alınması aşamasında özellikle kamu kurumları etkin olsalar da, politikanın formülasyonu aşamasında düşünce kuruluşları ve sivil toplum örgütlerinin önemli rol oynadıkları söylenebilir. İkinci aşama olan "kamu politikasının formülasyonu" aşamasının birinci alt aşaması olan "kamusal eylem önerilerinin formülasyonu" aşamasında adı geçen düşünce kuruluşları ve sivil toplum örgütleri önemli görev üstlenmişlerdir. İkinci alt aşama olan "önerinin yasallaştırılma süreci (öneriyi

---

⁷ Bütün bu talepler 2009'dan sonraki dönemde ara ara çeşitli medya organlarında veya diğer platformlarda dile getirilmiştir. Bunların ifade edildiği bazı yerler için bkz. "Türkiye'de Alevilik – Hayatın her alanında ayrımcılık var," *Milliyet*, 13.01.2013, 04 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-de-alevilik-hayatın-her-alanında-ayrimcilik-var/gundem/gundemdetay/13.01.2013/1654629/default.htm>; "Aşure günü resmi tatil olsun," *Ortadoğu*, 15.12.2010, 04 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.ortadogugazetesi.net/haber.php?id=18366>; "TRT ekranlarında ilk kez," *Haber7*, 25 Aralık 2009, 06 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.haber7.com/medya/haber/465682-trt-ekranlarında-ilk-kez-video>; "Yavuz Sultan Selim Köprüsü tartışma yarattı," *Radikal*, 29.05.2013, 05 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.radikal.com.tr/turkiye/yavuz-sultan-selim-koprusu-tartisma-yaratti-1135449/>; "Madımak 'Utanç Müzesi' olsun," *Milliyet*, 02.07.2013, 05 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.milliyet.com.tr/madimak-utanc-muzesi-olsun/gundem/detay/1731327/default.htm>; "Madımak kurbanları üç törenle anıldı," *Milliyet*, 03.07.2010, 06 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.milliyet.com.tr/madimak-kurbanlari-uc-torenle-anildi/guncel/gundemdetay/03.07.2010/1258506/default.htm>; "Hacı Bektaşî Veli Dergâhı ibadete açılın talebi," *Sondakika*, 04.07.2015, 06 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.sondakika.com/haber/haber-haci-bektas-veli-dergahi-ibadete-acilsin-talebi-7478688/>.

destekleyenler ve nasıl destekledikleri”nde ise şunlar söylenebilir: Kürtlere yönelik demokratikleşme politikası 2004-2015 arasında, genel olarak, Ak Parti, Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi (Barzani’den Demokratik Açılıma Destek, 2010), Halkların Demokrasi Partisi (İşte Dolmabahçe Mutabakatı ve 10 Maddenin İçeriği, 2015),⁸ Avrupa Birliği (AB’den Demokratik Açılıma Destek, 2009), Avrupa’daki çeşitli liberal demokrat düşünce kuruluşu ve sivil toplum örgütleri,⁹ Kürt halkının çoğunluğu (Bu da Kürt Anketi, 2013), çeşitli düşünce kuruluşları¹⁰ ve TÜSİAD (TÜSİAD’dan Demokratik Açılıma Destek, 2009) tarafından desteklenmiş; Milliyetçi Hareket Partisi (Bahçeli: Gül, PKK Taleplerine Cevap Veriyor, 2009), Cumhuriyet Halk Partisi (Kemal Kılıçdaroğlu Açılıma Tepki Gösterdi, 2009) ve PKK (Kürt Açılımına PKK da Karşı: Çok Tehlikeli, 2009) tarafından ise karşı çıkılmıştır. Alevilere yönelik demokratikleşme politikası ise AKP, Avrupa Birliği (Yaman, tarih yok), Alevilerin ve Türk toplumunun geneli (Eğitim Bir Sen’in Ötekilik Araştırmasının Sonuçları Açıklandı, 2010) ve çeşitli düşünce kuruluşları tarafından desteklenmiş, Cumhuriyet Halk Partisi (Alevi Açılımına Son Verilmeli, 2011) tarafından ise karşı çıkılmıştır.

İkinci aşamanın son aşaması olan “bütçelendirme” için, sözkonusu demokratikleşme politikasının sınırlı bir bütçe ile yürürlüğe konulduğu söylenebilir. Zira bu politika sürecinde dile getirilen önerilerin çoğunluğu herhangi bir finansal kaynak harcanmasından ziyade, sadece mevcut mevzuatta bir takım değişiklikler yapılmasını gerektirmektedir. Bir Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü’nün kurulması, TRT 6’nın kurulması ve Kürtçe’nin seçmeli dil yapılması gibi sadece birkaç öneri için parasal kaynak gerekli olmuştur.

Bunların sonucunda Kürtlere ve Alevilere yönelik demokratikleşme politikalarında Milbert’in süreç modelinin üçüncü ve son aşaması olan “kamu

---

⁸ “Dolmabahçe Mutabakatı” adı verilen mutabakat gibi çok çeşitli vesilelerle HDP genel olarak Kürtlere yönelik demokratikleşme politikasını (çeşitli eleştiriler ve çekinceler eşliğinde) desteklemiştir.

⁹ Örn. Norveç Helsinki Komitesi.

¹⁰ Bu düşünce kuruluşları arasında SETA, LDT, SDE, BİLGESAM gibi, bu makalede raporları da incelenen çeşitli düşünce kuruluşları sayılabilir.

politikasının yürürlüğe konulması” aşamasına geçilmiştir. Aşağıdaki bölüm bu aşamayı analiz etmektedir.

4.3. Üçüncü Aşama: Kamu Politikasının Yürürlüğe Konulması

Demokratikleşme politikasının gündeme gelmesi, tartışılması, kabullenilmesi ve politika önerilerinin oluşturulması sonucunda kamu politikasının yürürlüğe konulması aşamasına gelinmiştir. Makalenin başında ifade edildiği gibi söz konusu demokratikleşme süreci hem süreç modeli hem de kurumsal model açısından analiz edileceği için bu başlıkta, kurumsal model perspektifinden, özellikle hangi kamu kurumlarında ne gibi somut politikaların yürürlüğe kondukları, dolayısıyla söz konusu politika yapım sürecinde hangi kurumların etkin rol oynadıkları incelenecektir.

Bu açıdan, öncelikle dönemin hükümetinin henüz 2004 Haziran’ında bir demokratikleşme adımı olarak TRT 3’te Kürtçe, Zazaca, Çerkesçe, Boşnakça ve Arapça olmak üzere beş azınlık dilinde süreli yayın yapılmasına karar verdiğini söylemek gerekir (Erken Kalkan Kürtçe Dinler, 2004). Bu karar, büyük ölçüde yukarıda bahsedilen gerekli zemin hazırlanmadan Avrupa Birliği’ne uyum sürecinin etkisiyle atılmış tek taraflı bir adımdı. Ancak bu politikanın yürürlüğe konması ile birlikte 2004’ten 2009’a kadar olan beş yıllık süreçte azınlıklara yönelik bazı demokratikleşme politikalarının yapılacağı tartışılmaya başlandı. Bu açıdan kurumsal model perspektifinden, Türkiye’de kamu politikalarının yapım sürecinde kamu kurumlarının ne kadar etkin oldukları dikkat çekicidir. Yukarıda ifade edilen beş yıllık süreçte yürürlüğe konulan önemli politikalar arasında Kürtçe dil kurslarının önündeki yasağın kaldırılması ve Nisan 2004’te ilk defa Şanlıurfa’da bir Kürtçe dil kursunun kurulması gibi adımlar vardı (Kürtçe Kurs Açıldı, 2004). Daha sonra Kürtçe yayın yapacak olan TRT 6, 1 Ocak 2009’da yayına başladı (Kürtçe Kanal TRT 6 Yayına Başladı, 2009). Hemen ardından cezaevlerinde tutuklu ve tutuklu yakınları arasında Kürtçe görüşme yapmak serbestleştirildi (Cezaevlerinde Kürtçe ‘Suç İşleyene Kadar’ Serbest Olacak, 2009). Dahası, Mardin Artuklu Üniversitesi bünyesinde bir Kürt Dili ve Edebiyatı bölümü açılıp 2011-2012 eğitim öğretim döneminde öğrenci alınması için YÖK’e bulunan başvuru kabul edildi ve ilk defa bu isim altında bir üniversite bölümü açıldı (Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümüne Onay, 2016). Ardından Ekim

2012’de Kürtçe’nin de aralarında bulunduğu azınlık dillerinin seçmeli ders olarak okutulması uygulaması başladı (Kürtçe Seçmeli Ders Eğitimi Başladı, 2012). Ocak 2013’te mahkemelerde Türkçe dışındaki dillerde ifade vermek serbest hale getirildi ve aynı ay içinde Diyarbakır’daki bir mahkemede ilk defa Kürtçe dilinde bir ifade verildi (Mahkemede İlk Kürtçe Savunma, 2013).

Kürtlere yönelik demokratikleşme çerçevesinde yürürlüğe konulan politikalar kadar fazla olmasa da Alevilere yönelik demokratikleşme çerçevesinde bazı politikalar yürürlüğe konuldu. İlk olarak Ocak 2009’da Muharrem ayının 10. gününde TRT 1’in ana haber bülteni tanınmış bir cemeviden yayın yaptı (TRT’nin Ana Haber Bülteni Cemevinde, 2009). Bu, Alevilerin Türkiye’de ilk defa kamusal görünürlüğe sahip olmalarını simgeleyen önemli bir olaydı. İkinci olarak ise ilköğretim ve liselerde Aleviler için DKAB dersinin yerine okutulmak üzere bir Alevi ders kitabı hazırlandı (Alevi Ders Kitabı Hazır, 2009). Ancak daha sonra bundan vazgeçilerek DKAB dersinin korunması, ancak bu dersin kitaplarında Aleviliğin de anlatılması yoluna gidildi (Alevilik Ders Kitaplarına Girdi, 2009). Nevşehir Üniversitesi’nin ismi değiştirilerek Hacı Bektaşî Veli Üniversitesi yapıldı (Nevşehir Üniversitesi’nin Adının Hacı Bektaşî Veli Üniversitesi Olarak Değiştirilmesi Komisyondan Geçti, 2013). Benzer şekilde Ağustos 2015’te Yargıtay, AİHM’in cemevleri hususunda Türkiye’yi mahkûm eden kararına binaen cem evlerinin ibadethane olduklarına hükmetti (Yargıtay’dan Tarihi Karar: Cemevleri İbadethanedir, 2015). Son olarak ise yurtdışında yaşayan Alevilere din hizmeti vermek üzere bazı Alevi dedeleri gri pasaport ile yurtdışına gönderildi (Alevi Dedeleri Alevi Açılımını Tartıştı, 2013).

Milbert’in süreç modelinin son aşamasının son altbaşlıkları olan “kamusal eylemlerin değerlendirilmesi” ve “geri besleme” aşamalarını da söz konusu politika sürecinde görmek mümkündür. Bu açıdan, azınlıklara yönelik demokratikleşme sürecinde uygulanan politikaların Türkiye içinde çeşitli olumlu sonuçlar verdiğini, hem yerli hem de yabancı basında geniş yer bulduğunu ve genel olarak takdirle karşılandığını belirtmek gerekir. Türkiye içinde özellikle Kürtler ve daha az da olsa Aleviler nezdinde bir memnuniyet vardı. Türk ve Sünni çoğunluğun büyük kısmı da bu politikaları destekler görünüyordu. Yapılan anketler ve hazırlanan çalışmalarda bu oldukça

belirgindi.¹¹ Ayrıca Avrupa başkentlerinde Türkiye'nin reformlar konusundaki çabasının yarattığı şaşkınlık açıkça medyaya yansıyor ve hatta Türkiye Arap dünyası için İslam ile demokrasiyi bağdaştıran bir rol model olarak gösteriliyordu (Turkey's Erdogan Announces Kurdish Reforms, 2013).

Bununla birlikte eleştiriler de yok değildi. Yürürlüğe konulan politikalar Türkiye içinde milliyetçi ve Kemalist kesimler tarafından eleştirildi. Türk milliyetçilerinin eleştirileri genelde Kürt Açılımı'na yönelmekte ve bu açılım politikaları ile devletin bütünlüğünün zarar gördüğünü ve bölünme tehlikesinin arttığını ifade etmekteydi (MHP Lideri Devlet Bahçeli'den Çok Sert Sözler, 2015). Bazı milliyetçi raporlarda açılım politikalarının aslında ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi'nin bir kolu olduğu iddia etmekte ve bu politikaların sadece ABD'nin çıkarlarına hizmet ettiği savunulmaktaydı.¹²

Ancak bir müddet sonra ise bu politikalar genellikle eksik kaldıkları, düzensiz oldukları veya devam etmedikleri gerekçeleri ile ilk başlarda politikalara destek verenler tarafından da eleştirilmeye başlandı. Kürt Açılımı sürecinde öneri olarak sunulan ve tartışılan politikaların büyük çoğunluğu hayata geçirildiğinden bu eleştiriler genel olarak Alevi Açılımı'na yöneltilmekteydi. Gerçekten de Kürt Açılımı alanında atılan adımların yarısı kadarı Alevi Açılımı sürecinde atılmamıştır. Konunun gündeme geldiği 2009'dan beri sıklıkla sunulan önerilerden biri olan DİB'nin kaldırılması ya

---

¹¹ Bu husustaki kamuoyu araştırmalarından bazıları için şu çalışmalara bakılabilir: "Kürt Meselesinde Algı ve Beklentiler Araştırması," *KONDA*, Biz Kimiz '10 Bulgular Raporu, Mayıs 2011; Aras, B., Aydın, E., Bölme, S. M., Dağı, İ., Dalmış, İ., Ensaroğlu, Y., Ete, H., Küçükcan, T., Özhan, T. & Yayman, H. (2009), "Türkiye'nin Kürt Sorunu Algısı - Piyasa ve Kamuoyu Araştırmaları," *SETA Vakfı*; Kızılkaya, B. (2014) *Açılımla Yaşamak: Geçmişten Bugüne Kürt Sorununun Çözümüne Dönük Devlet Politikalarının Kürtler İçin Anlamı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

¹² Ümit Özdağ tarafından yazılan *Kürt Açılımının Geleceği* adlı bir makalede ABD'nin Ortadoğu'da "ılımlı İslam" anlayışını yaymaya çalıştığı, bunun için Türkiye'de AKP'nin pilot hareket olarak seçildiği, Türkiye'nin bölgede bir istikrar adası haline getirilerek ardından ılımlı İslam'ın Ortadoğuya yayılmaya çalışılacağı, bu politikaların ise uzun vadede sadece Amerika'nın çıkarlarına hizmet edeceği ve Türkiye'yi bölünmeye götüreceği iddia edilmektedir. Bkz. Özdağ, Ü. (Ekim 2009), "Kürt Açılımının Geleceği," 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/143.pdf>.

da Alevilere de hizmet verecek şekilde yeniden yapılandırılması,¹³ zorunlu din dersinin kaldırılması,¹⁴ Alevi dedelere maaş bağlanması,¹⁵ Hacı Bektaşî Veli türbesinin dergâh olarak halka açılması ve Alevilere kamu kurumlarına girişlerde yapılan ayrımcılıkların önüne geçilmesi gibi hususlarda beklentileri karşılayacak kararların alınmadığı veya alınsa bile gerekli politikaların uygulanmadığı eleştirileri yapılmaktadır. Hatta Alevi topluluğunun önderlerinden veya Alevi sivil toplum kuruluşu başkanlarından, Ak Parti’nin Alevi açılımı politikasının aslında Alevileri devletleştirip Sünnileştirmeyi amaçladığını, Alevilere sahte bazı vaatlerde bulunulduğunu, Alevilere karşı hükümetin bakışının hala pek değişmediğini, hatta Alevilerin kandırıldığını iddia edenler olmuştur. Örneğin Mart 2015’te Alevi kökenli AKP eski milletvekili Reha Çamuroğlu, “Ak Partililer Alevileri aldattılar, aşağıladılar, alay ettiler.” demiş (Mutluer, 2015), benzer şekilde Mayıs 2015’te Yüzleşme Derneği Başkanı Cafer Solgun, “AKP, Alevi açılımı yapmaktan vazgeçti.” demiştir (AKP, Alevi Açılımı Yapmaktan Vazgeçti, 2015). Bunlarla aynı doğrultuda Alevi çalıştayları nihaî raporundaki ‘milletin bütünlüğü’ne dair ifadeler tepki olarak Hacı Bektaşî Veli Anadolu Kültür Vakfı’nca hazırlanan *Aleviler Artık Burada Oturmuyor* başlıklı bir raporda, sert bir şekilde, hükümetin Alevi meselesini çözecek anahtara sahip olduğu, ancak yüzyıllık önyargılar nedeniyle bu anahtarı hala kullanmak istemediği ve Alevilerle dalga geçildiği belirtilmiş ve “İstemiyoruz, istemiyoruz, istemiyoruz! Dinimizle, dinsel evrenimizle bu denli alay eden bir zihniyeti istemiyoruz!” ifadelerine yer verilmiştir (Hacı Bektaşî Veli Anadolu Kültür Derneği, 2011,

---

¹³ Bu adım atılmasa da Yargıtay’ın cemevlerini ibadethane statüsünde kabul eden kararı ile birlikte Alevilerin din hizmeti alma konusundaki sıkıntıları hafifletilmiştir.

¹⁴ Yine, zorunlu din dersi kaldırılmasa da bu derslerde Aleviliği anlatan bölümler eklenerek bu sıkıntı azaltılmıştır.

¹⁵ Bu hususta farklı görüşler vardır. Bazı Alevi dedeleri kendilerine maaş bağlanmasını isterlerken, bazı dedeler bunun kendilerinin memurlaşmasına ve sonuç olarak Aleviliğin devletleşmesine sebep olacağı gerekçesi ile devlet maaşına karşı çıkmaktadırlar. Karş. “Alevi dedelerine maaş bağlanmalı,” *Milliyet*, 19.02.2015, 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.milliyet.com.tr/alevi-dedelerine-maas-baglanmali-gundem-2016024/> ve “Alevi dedeleri devletten maaş istemiyor,” *CNN Türk*, 06.12.2008, 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi, <http://www.cnnturk.com/2008/turkiye/12/06/alevi.dedeleri.devletten.maas.istemiyor/503789.0/index.html>.

s. 123-128). Bu nedenle Kürtlere yönelik demokratikleşme politikasının geri bildirimlerinin Alevilere yönelik demokratikleşme politikasınınkinlerden belirgin derecede daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Bu makalede Türkiye’de 2004-2015 yılları arasında Kürtler ve Alevilere yönelik demokratikleşme politikalarının süreç modeli ve kurumsal model perspektiflerinden analizi yapılmıştır. Kamu politikası analizi literatüründeki süreç modelleri arasından Milbert’in geliştirmiş olduğu model kullanılmıştır. İlk önce bu politikaların gündeme gelme ve tartışılma zemini incelenmiş, ardından sunulan politika önerilerinin formülasyon sürecinde eğilinmiş ve son olarak da hangi politikaların yürürlüğe konulduğuna ve nasıl geri bildirimler alındığına bakılmıştır. Teorik çerçevenin son halkası ise Aktürk’ün geliştirmiş olduğu etnisite rejimleri tasnifi ile kurulmuştur.

Makalenin ulaştığı ilk sonuç, Kürtlere yönelik demokratikleşme politikasında Milbert’in süreç modelinin aşamalarının her birinin görülebileceği, ancak Alevilere yönelik demokratikleşme politikasında bu modelin her aşamasını görmenin mümkün olmadığıdır. Alevilere yönelik demokratikleşmede özellikle ilk aşamayı görmek zordur. Bir kamu politikasında birinci aşama olan “sorunun tanımı ve siyasi gündeme alınması” aşamasının ne kadar uzun sürerse kamu politika sürecinin o kadar sağlıklı ilerleyeceği ve politikanın uygulanmasından sonra alınacak geri bildirimlerin o kadar olumlu olacağı söylenebilir. Bu nedenle, Kürtlere yönelik demokratikleşme politikasında Alevilere yönelik demokratikleşme politikasında olduğundan daha olumlu geri bildirimler alınmasının önemli bir sebebinin bu durum olduğu sonucu çıkarılabilir.

İkinci olarak, ilk sonuçla bağlantılı olarak, Kürt ve Alevilere yönelik demokratikleşme politikasında, kurumsal model perspektifinden bakıldığında, Kürtlere yönelik demokratikleşme sürecinde daha fazla somut adım atılmış ve sonuç olarak Kürtlere yönelik demokratikleşme politikası, ilk başta konulan hedefleri Alevilere yönelik demokratikleşme politikasından daha fazla karşılamıştır. Üçüncü olarak, söz konusu demokratikleşme politikaları arasından özellikle Kürtlere yönelik demokratikleşme politikası

sonucunda Aktürk’ün tasnifi perspektifinden bakıldığında, anti-etnik rejimden çok-etnili rejime geçilmiştir. Dolayısıyla bu politikalar çeşitli olumsuz geri bildirimlere rağmen bir ülkenin yaklaşık 90 yıllık etnisite rejimini değiştirecek ölçüde köklü olmuştur.

KAYNAKLAR

- AB’den Demokratik Açılıma Destek. (2009, 2 Eylül). Dünya. 2 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.dunya.com/dunya/ab039den-demokratik-acilima-destek-haberi-88775>.
- AİHM’den ‘zorunlu din dersi’ kararı. (2014, 16 Eylül). NTV. 03 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.ntv.com.tr/dunya/aihmden-zorunlu-din-dersi-karari,1ZcW9paw4kqofgpqXZs5Dw>.
- AKP, Alevi açılımı yapmaktan vazgeçti. (2015, 30 Mayıs). Hür Bakış. 11 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://hurbakis.net/content/akp-alevi-acilimi-yapmaktan-vazgecti>.
- Aktürk, Ş. (2015). *Almanya, Rusya ve Türkiye’de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*. (Çev. V. Eke). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Alevi dedeleri Alevi açılımını tartıştı. (2013, 30 Ekim). Haberler. 09 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.haberler.com/alevi-dedeleri-alevi-acilimi-ni-tartisti-5236704-haberi/>.
- Alevi dedeleri devletten maaş istemiyor. (2008, 6 Aralık). CNN Türk. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.cnnturk.com/2008/turkiye/12/06/alevi.dedeleri.devletten.maas.istemiyor/503789.0/index.html>.
- Alevi dedelerine maaş bağlanmalı. (2015, 19 Şubat). Milliyet. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.milliyet.com.tr/alevi-dedelerine-maas-baglanmali-gundem-2016024/>.
- Alevi ders kitabı hazır. (2009, 13 Mayıs). Radikal. 09 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.radikal.com.tr/turkiye/alevi-ders-kitabi-hazir-935690/>.
- Aleviler Siyasetin Neresinde? Reha Çamuroğlu İle Söyleşi. Medyascope. 29 Aralık 2016 tarihinde erişildi. <http://medyascope.tv/2016/11/25/aleviler-siyasetin-neresinde-reha-camuroglu-ile-soylesi/>.
- Alevilik ders kitaplarına girdi. (2011, 08 Eylül). NTV. 09 Ocak 2009 tarihinde erişildi. http://www.ntv.com.tr/egitim/alevilik-ders-kitaplarina-girdi,MIOK_CZvw0mrV8JrKHRNaA.
- Anderson, J. E. (2003). *Public Policymaking: An Introduction*. Boston: Houghton.

- Aras, B., Aydın, E., Bölme, S. M., Dağı, İ., Dalmış, İ., Ensaroğlu, Y., Ete, H., Küçükcan, T., Özhan, T. & Yayman, H. (2009). Türkiye'nin Kürt Sorunu Algısı - Piyasa ve Kamuoyu Araştırmaları. *SETA Vakfı*.
- Aşure günü resmi tatil olsun. (2010, 15 Aralık). Ortadoğu. 04 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.ortadogugazetesi.net/haber.php?id=18366>.
- Bahçeli: Gül, PKK Taleplerine Cevap Veriyor. (2009, 9 Ağustos). *Radikal*. 1 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.radikal.com.tr/politika/bahceli-gul-pkk-taleplerine-cevap-veriyor-948958/>.
- Barzani'den Demokratik Açılıma Destek." (2010, 29 Ocak). Sabah. 27 Aralık 2016 tarihinde erişildi. http://www.sabah.com.tr/dunya/2010/01/29/barzaniden_demokratik_a_cilima_destek.
- Cezaevlerinde Kürtçe, 'Suç İşleyene Kadar' Serbest Olacak!." (2009, 14 Ocak). Bianet. 08 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/111928-cezaevinde-kurtce-suc-isleyene-kadar-serbest-olacak>.
- Çelik, A. B. (tarih yok). "Kürt Meselesinde Aktörler ve Süreçler: Barışa Giden Farklı Seçenekleri Keşfetmek." 12 Ocak 2016 tarihinde erişildi. http://research.sabanciuniv.edu/21678/1/kurt_meselesinde_aktorler.pdf.
- Çevik, H. H. (1998). Kamu Politikaları Analizi Çalışmaları Üzerine Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. *Amme İdaresi Dergisi*, 31:2, 103-112.
- Çevik, H. H. (2007). *Türkiye'de Kamu Yönetimi Sorunları*. Ankara: Seçkin.
- Çevik, H. H. ve Demirci, S. (2012). *Kamu Politikası: Kavramlar, Aktörler, Süreç, Modeller, Analiz, Karar Verme*. Ankara: Seçkin.
- Die Türkische AKP als Vorbild für die Arabische Welt?." (2009, 11 Eylül). Bundeszentrale für Politische Bildung. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.bpb.de/apuz/31734/die-tuerkische-akp-als-vorbild-fuer-die-arabische-welt?p=all>.
- Dunn, W. N. (1981). *Public Policy Analysis*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Eğitim Bir Sen'in 'Ötekilik' Araştırmasının Sonuçları Açıklandı." (2010, 28 Temmuz). Haberler. 2 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.haberler.com/egitim-bir-sen-in-otelik-arastirmasinin-sonuclari-2168607-haberi>.
- Erdoğan 'Muharrem iftarına' katılacak. (2009, 7 Ocak). Milliyet. 15 Aralık 2015 tarihinde erişildi. <http://www.milliyet.com.tr/erdogan--muharrem-iftarina--katilacak/guncel/gundemdetay/07.01.2009/1043890/default.htm>.

- Ergil, D. (2009). *Kürt Raporu: Güvenlik Politikalarından Kimlik Siyasetine*. İstanbul: Timaş.
- Erken Kalkan Kürtçe Dinler. (2004, 5 Haziran). Radikal. 08 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.radikal.com.tr/haber.php/haber.php?haberno=118484>.
- Fischer, F., Gerald J. M. ve Mara S. S. (Ed.) (2007). *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics and Methods*. Boca Raton: CRC.
- Gözler, K. (2010, 13 Kasım). “1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi.” 20 Aralık 2016 tarihinde erişildi. <http://www.anayasa.gen.tr/din-egitimi.htm>.
- Günay, B. ve Türk, G. (2010). Alevi Açılımı: Türkiye’de Demokrasinin Derinleşmesi. *BİLGESAM*. Rapor No: 22. İstanbul.
- Hacı Bektaşî Veli Anadolu Kültür Derneği (2011). “Aleviler artık burada oturmuyor – Alevi Çalıştayları Nihai Raporu Üstüne Bir Değerlendirme.” Ankara.
- Hacı Bektaşî Veli Dergahı İbadete Açılın Talebi. (2015, 4 Temmuz). Sondakika. 06 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.sondakika.com/haber/haber-haci-bektas-veli-dergahi-ibadete-acilsin-talebi-7478688/>.
- International Crisis Group (2012, 11 Eylül). *Türkiye: Kürt Sorununun Çözümü ve PKK, Avrupa Raporu*. No 219.
- İşte Dolmabahçe Mutabakatı ve 10 Maddenin İçeriği. (2015, 13 Mart). Sondakika. 27 Aralık 2016 tarihinde erişildi. <http://www.antalyaajans.net/iste-dolmabahce-mutabakati-ve-10-maddenin-icerigi-makale,284.html>.
- Kemal Kılıçdaroğlu Açılıma Tepki Gösterdi. (2009, 9 Eylül). Milliyet. 2 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.milliyet.com.tr/kemal-kilicdaroglu-acilima-tepki-gosterdi-siyaset-1137425>.
- Kızılkaya, B. (2014). *Açılımla Yaşamak: Geçmişten Bugüne Kürt Sorununun Çözümüne Dönük Devlet Politikalarının Kürtler İçin Anlamı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- KONDA (2011). “Kürt Meselesini Yeniden Düşünmek.” Ankara (24-31 Ocak 2011 tarihleri arasında www.t24.com.tr sitesinde yayınlanmıştır).
- KONDA (Mayıs 2011). “Kürt Meselesinde Algı ve Beklentiler Araştırması.” *BİZ KİMİZ ’10 Bulgular Raporu*. Ankara.
- Köse, S. C. (2011). Müzakereci Demokrasi Kuramı ve Toplumsal ve Politik Dönüşümün İmkanları: Kürt Açılımı Üzerine Bir İnceleme. *Spektrum: Journal of Global Studies*. Yer belirtilmemiş.
- Kürt Açılımı Netleşti. (2009, 12 Mayıs). Sabah. 02 Aralık 2016 tarihinde erişildi. http://www.sabah.com.tr/siyaset/2009/05/12/kurt_acilimi_netlesti.

- Kürt Açılımına PKK da Karşı: Çok Tehlikeli. (2016, 26 Ağustos). Posta. 2 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.posta.com.tr/kurt-acilimina-pkk-da-karsi-cok-tehlikeli-haberi-458>.
- Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümüne Onay. (2011, 2 Mart). Sabah. 08 Ocak 2016'da erişildi. www.sabah.com.tr/egitim/2011/03/02/kurt_dili_ve_edebiyati_bolumu_ne_onay.
- Kürtçe kanal TRT 6 yayına başladı. (2009, 1 Ocak). Yenişafak. Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.yenisafak.com/gundem/kurtce-kanal-trt-6-yayina-basladi-159947>.
- Kürtçe kurs açıldı. (2004, 13 Mart). Şanlıurfa. 08 Ocak 2016 tarihinde erişildi. http://www.sanliurfa.com/haber190417-Kurtce_kurs_acildi.htm.
- Kürtçe seçmeli ders eğitimi başladı. (2012, 3 Ekim). Sabah. 08 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.sabah.com.tr/egitim/2012/10/03/kurtce-secmeli-ders-egitimi-basladi>.
- Lowi, T. J. ve Ginsberg, B. (1996). *American Government: Freedom and Power*. New York: Norton.
- Madımak 'Utanç Müzesi' olsun. (2013, 2 Temmuz). Milliyet. 05 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.milliyet.com.tr/madimak-utanc-muzesi-olsun/gundem/detay/1731327/default.htm>.
- Madımak kurbanları üç törenle anıldı. (2010, 3 Temmuz). Milliyet. 06 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.milliyet.com.tr/madimak-kurbanlari-uc-torenl-anildi/guncel/gundemdeta/03.07.2010/1258506/default.htm>.
- Mahkemede ilk Kürtçe savunma. (2013, 31 Ocak). Aljazeera Turk. 09 Ocak 2017 tarihinde erişildi. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mahkemede-ilk-kurtce-savunma>.
- MHP Lideri Devlet Bahçeli'den Çok Sert Sözler. (2015, 1 Mart). Hürriyet. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.hurriyet.com.tr/mhp-lideri-devlet-bahceliden-cok-sert-sozler-28330193>.
- Milbert, I. (2010, 27 Şubat). Les Politiques Publiques Vues dans Leur Dimension Historique et Spatiale, Atelier. *Politiques Publiques*.
- Mutluer, N. (2015, 18 Mart). Eski AKP'li Çamuroğlu, AK Partililer Alevileri aldattılar, aşağıladılar, alay ettiler. *T24*. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://t24.com.tr/yazarlar/nil-mutluer/eski-akpli-camuroglu-ak-partililer-alevileri-aldattilar-asagiladilar-alay-ettiler,11495>.
- Nevşehir Üniversitesi'nin Adının Hacı Bektaşî Veli Olarak Değiştirilmesi Komisyondan Geçti. (2013, 24 Ekim). Hürriyet. 09 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.hurriyet.com.tr/nevsehir-universitesinin-adinin-haci-bektas-i-veli-olarak-degistirilmesi-komisyondan-gecti-24974977>.
- Norwegian Helsinki Committee (2014). "Alevi Cemevleri Türkiye Din ve İnanç Özgürlüğü Toplumsal Tartışmaya Katkı." Policy Paper No: 3.

- Ogan, A., Yıldırım, E. ve Karataş, V. (2010, 4-5 Aralık). Kürt Meselesinde Çözüme Bir Adım Çalıştayı. *Sivil Dayanışma Platformu*. İstanbul (Sirkeci Legacy Ottoman Hotel).
- Özdağ, Ü. (Ekim 2009). Kürt Açılımlarının Geleceği. *21. Yüzyıl Dergisi*. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/143.pdf>.
- Özipek, B. B., Yıldırım, R., Başdemir, H. Y. & Kaluç, Ş. (2014, 25 Ocak). Türkiye’nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu. *Liberal Düşünce Topluluğu*.
- Sanberk, Ö. (2009). Kürt Sorununun Çözümü İçin Demokratikleşme, Siyasî ve Sosyal Dayanışma Açılımı. *BİLGESAM*, Rapor No: 20. İstanbul.
- Stratejik Düşünce Enstitüsü (2009). “Stratejik Düşünce Enstitüsü Alevi Raporu.” Ankara.
- Stratejik Düşünce Enstitüsü (Mart 2011). “Kürt Sorunu Çözüm İçin Öneriler.” Ankara.
- Sullivan, E. ve Segers, M. (2007). Ethical Issues and Public Policy. Fischer, F., Miller, G. J. ve Mara S. S. (Ed.) içinde. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics and Methods*. Boca Raton: CRC.
- T.C. Devlet Bakanlığı (2010). “T.C. Devlet Bakanlığı Alevi Çalıştayı Nihai Rapor.” Ankara.
- Tan, A. (2013). *Kürt Sorunu: Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik*. İstanbul: Timaş.
- Taşpınar, Ö. (2012, 24 Nisan). Turkey: The New Model?. *Brookings Institute*. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.brookings.edu/research/papers/2012/04/24-turkey-new-model-taspinar>.
- TRT ekranlarında ilk kez. (2009, 25 Aralık). Haber 7. 06 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.haber7.com/medya/haber/465682-trt-ekranlarinda-ilk-kez-video>.
- TRT’den Önce Boşnakça Yayın. (2004, 5 Haziran) Hürriyet. 02 Aralık 2016 tarihinde erişildi. <http://www.hurriyet.com.tr/trt-den-once-bosnakca-yayin-231248>.
- TRT’nin Ana Haber Bülteni Cemevinde. (2009, 07 Ocak). NTVMSSNBC. 09 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/471401.asp>.
- Tuğsuz, N. (Kasım 2014). “Alevi Açılımı”nın Neresindeyiz. *SETA Perspektif*. Sayı 81. Ankara.
- Turkey’s Erdogan announces Kurdish reforms. (2013, 30 Eylül). BBC. 10 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.bbc.com/news/world-europe-24330722>.
- Türkiye’de Alevilik – Hayatın Her Alanında Ayrımcılık Var. (2013, 13 Ocak). Milliyet. 04 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-de-alevilik-hayat-in-her-alaninda->

- ayrimcilik-
var/gundem/gundemdetay/13.01.2013/1654629/default.htm.
- TÜSİAD'dan Demokratik Açılıma Destek. (2009, 1 Ekim). İlke Haber. 26 Aralık 2016 tarihinde erişildi. <http://www.ilkehaber.com/haber/tusiaddan-demokratik-acilima-destek-2963.htm>.
- Yaman, A. (tarih yok). Avrupa Birliği Komisyonu İlerleme Raporu'nda Alevilik. *Alevi Bektaşî Araştırma Sitesi*. 2 Ocak 2017 tarihinde erişildi. https://www.alevibektasi.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=758:avrupa-birlii-komisyonu-lerleme-raporlarında-alevilik&catid=35:makale.
- Yargıtay'dan Tarihi Karar: Cemevleri İbadethanedir!. (2015, 17 Ağustos). T24. 09 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://t24.com.tr/haber/yargitaydan-tarihi-karar-cemevleri-ibadethanedir,306557>.
- Yavuz Sultan Selim Köprüsü Tartışma Yarattı. (2013, 29 Mayıs). Radikal. 05 Ocak 2016 tarihinde erişildi. <http://www.radikal.com.tr/turkiye/yavuz-sultan-selim-koprusu-tartisma-yaratti-1135449>.